

Борис ОНДАР.

"Шын" № 1 (18428) 2014 чылдын январь 4

Эрткен чүс чылдын 70 чылдарында бистин Ийме суурга «Чүшкүрбейн баарын ол бе?» деп ырны аныктар дыка ырлажыр чүве. Ол ырны ырлаптарга-ла, оон иштики чараш чурумалы каракка чуруттунуп, кударанчыг аялгазы сеткил-чүректи куюмнадып эгелээр. Ук ырнын кол темазы – чедимче чок ынакшыл. Бо таварылгада ынакшыл чеже-даа чедимче чок болза, ол кайгамчык. Бир-ле дугаарында боду ынак болуру эргежок чугулазын ол ыр созү-биле-даа, аялгазы-биле-даа чугаалап турар. Сенээ эвес-даа болза, сен ынак болурунга, ол кайгамчык, чуруттунмас, бижиттинмес чараш медедел сээн бодунда болуп, ол сени катаптаттынмас күзелдерге, бодалдарга, чаагай корүштерге эккеэр.

Бо «Чүшкүрбейн баарын ол бе?» деп ырыда Ынакшыл биле Идегел ийи угбашкы бот-боттарын деткижип турар. «Кедээр чыраан чангыс Шолбан херечи бооп чырып турда» дужуп келген оол, кыс — ийи аныяк кижилернин чүректери каттыжып, ынакшылдын одаан кыпсыпкан.

Даартазында кежээ ол кайгамчык одагга чүгле бирээзи келген. Та оол келген, та кыс келген? Ол дугайын ыр чугаалавайн турар. Кым-даа болгай-ла. Манаа кол чүүл – ынакшаан кижини. Анаа кижини эвес, ынакшаан кижини. Оскези келбээн. Та оол кижини, та кыс кижини келбээн? Канчап барган? Аарый-аржый берген бе? Озал-ондакка таваржы берген бе? Чедип келген чангыс кижини дүвүрөп, мунгарап-денгереп эгелээн. Ынчалза-даа ол ынак эжи чедип кээр боор дээш манап-ла, манап-ла турган. Оон чедип кээр оруунче идегел-биле корүп-ле турган. Шак ынчаар Идегел угбазы Ынакшылга дуза кадып чедип келгени ол. Манаашкындан ынакшаан кижинин сеткил-чүрээ чалбыышталып, хып эгелээн. Шак ынчаар Идегел биле Ынакшыл ийи угбашкы ол кайгамчык одагны ожүрбейн, одап, ыры бооп чурттап чоруурлары ол.

Канчап билир, ырнын уламчызын амыдырал бир янзы кылдыр ырлап уламчылаан чадавас. Коорге-ле, куда дүжүрген, огленген аныяктар-ла ковей чоржук. Оларнын бирээзи үстүнде ырывыстын маадырлары чадавас. Чиде берген оол азы уруг хенертен чедип келгеш, ынакшылдын топкак-ыяштарын демги одагже киир каай берген боор. Кайгамчык одагнын чылынга, чырынга ынакшаан ийи кижини догеленип, куспактанчып, эргеленчип, амырап-ла олурганнар боор... «Ындыг бе?» деп херечи Шолбандан дүнөлөрдө каш-даа катап айтырган мен. Ол ыттаваас болган. Чажырап болза, чажыргай аан. Чажыт болуп арткай аан. Харын эки. Улаштыр бодаар, тывар тывызык бар болурда. Чараш тывызык кажан-даа тонмес. Ынакшылдын одаглары чүректерге хып-ла турзунам!

Шак ол 70 чылдарда аастан аасче дамчып, Ийме суурнун аныяктарынын ынак ыры болу берген «Чүшкүрбейн баарын ол бе?» деп ырыны бодум элээди оол чорааш-ла ырлап

ЫНАКШЫЛДЫН ЫРЫ

Автор: Менги Ооржак

10.01.2014 18:36 - Обновлено 10.01.2014 18:46

чордум. Аялгазы кижинин сеткил-чүрээнче кире бээр болгаш, доктааттынгыры, ырлаттынгыры-даа аттыг ыр болган. Ынчан арай тенек турган болгаш, сеткил-хоннмнү каастап, чүрээмни хей-аът кирип чораан ол кайгамчык ырны кым, кандыг кижини бижээнил деп айтырыгны бодумга салбайн турган мен. Ыр бичиилерни чараш чүүлге ынак кылдыр, ынакшылга бердинген, шынчы болур чоруктарга ооредир, кижизидер болгай. Соолүнде каяа-даа чорумда, барган черлеримнин аныктары, чону ол-ла ырыны ырлажыр болган. Чүгле Иймеге эвес, бүдүн Тывага тарап нептерээн ыр-дыр деп ынчан билген мен.

Бистерде, чамдык номчукчуларда, (бодумну база анаа хамаарыштырып тур мен) бир багай чанчыл бар. Солун чечен чугаа, шүлүктү азы номну номчуп олур, оларнын авторларын корбес, херекке албас. Ынчангаш-ла ырлап оскен ынак ырымнын авторларын талантылыг ыраажы Херел-оол Сиириннин тургусканы «Ынакшылым – онмас чечээм» деп эн нептеренгей, билдингир, тааланчыг ырлар чыындызындан душ бооп коруп каан мен. Ында «Чүшкүрбейн баарын ол бе?» деп ырнын созуун автору Оолет Чинмит, аялгазы Борис Чамбытты болган.

Шак ынчаар бичиимден тура, оорум-биле кады ырлап оскен ынак ырымнын авторун коор, оон холун тудар, анаа могеер, оон дугайында чылыг соств чугаалаар аас-кежиктиг болганымга ооруп тур мен.

Ол 1946 чылдын август 28-те Бай-Тайга кожууннун Коп-Соок сумузунга торүттүнген. Чажындан-на ада-иезинден чарлып, оскүс оскен. Ак-Туругнун оскүстер бажынынга озүп, анаа ортумак школаны 1963 чылда дооскан. Бичии оскүс Бористин салым-чолунга онзагай идиг, угланышкын болуп турган чүүл – Чаа-Хол, Үрбүн-Кашпал чурттуг кайгамчык салым-чаяанныг композитор Солаан Базыр-оолдун ук школага үргүлчү аалдап кээп турганы. Оон ачызы-биле ынчан-на бичии оол, чангыс-даа нота билбес хирезинде, ырларнын состерин, аялгаларын чогааткаш, баянга боду ойнап, школага корүлделерге күвседип турган. Күзээр, күзевеске-даа, салым-чаяан боду-ла кижини тускай мергежилге эккээр болгай. Композитор болурунун ора-сомазы бичии Бориске ынчан-на костүп турганы ол. Шак ынчаар ол Солаан Базыр-оол, Дукар Базыр-оол, Бегзи Каадыр-оол дээн чижектиг ат-сураглыг композиторларнын хогжүмүн дыннап оскен.

Чогум хогжүм талазы-биле тускай мергежил чедип алыр дээш Борис Салчаковичинин элдептиг, харын-даа каттырынчыг чүлүдүрге таваржып турганы дыка солун. Ортумак школаны Ак-Туругга дооскаш, ол Кызылдын музыка училищезинин (ынчан ынчаар адап турган) баян клазынче ооренип кирип алган. Бир катап шеригден эжи келгеш, ниити чуртталга бажынынга 7 оолга бир шил кызыл арага куткан. Чаа-ла ижер деп олурда, директор А.А.Панов тудуп алгаш, шүптүзүн училищеден үндүрүпкөн. Оскүс кижини кайнаар баарыл? Кызылдын садыг училищези чурттаар чер-даа бээр, чемгерер, хепкерер деп дыннааш, ынаар кирип алган. Анаа ооренип турда, та чүге чүве ийик, анаа 6 ай хуусаалыг баян курузу база ажыттыган. Аныак оол Борис ынаар база ооренип кирип алган. Илья Мохов дээр эжи-биле баян клазын база училищени чүгле тергиин демдектерлиг доосканнар. Илья Мохов ам-даа Шагаан-Арыг хоорайда уран чүүл школазында башкылап ажылдап чоруурун ол оорүшкү-биле чугаалап олурду.

ЫНАКШЫЛДЫН ЫРЫ

Автор: Менги Ооржак

10.01.2014 18:36 - Обновлено 10.01.2014 18:46

Училищени дооскаш-ла, ол (садыглап ажилдаваан) катап-ла Кызылдын уран чүүл училищезинин (ону ол ойде ынчаар чаарты адаан) композитор салбырынче ооренип кирип алган. Аныяк эрнин хогжум талазы-биле быжыг, ханы билиг чедип алыр дээш кызып чораанын ол безин херечилеп турар. Башкызы ССРЭ-нин Улустун артизи Алексей Чыргал-оол болган. Ынчап чоруй ону Кызылга 1967 чылда чаа ажыттынып эгелээн филармонияже уран чүүл удуртукчузу кылдыр ажилдадып чоруткан. Студент оол башкы чок арткаш, училищени каар ужурга таварышкан. Оон Бай-Тайга чуртунче чанып келгеш, районнун Культура бажынынга баянистеп, уран чүүл удуртукчузу болуп ажилдап чоруп тургаш, Кызылдын уран чүүл училищезин 1984 чылда ам мырынай режиссер болуп, бот-ооредилге-биле 1992 чылда Улан-Удэ хоорайнын культура институтун дооскан.

Нота езугаар ырлар бижиирин ол 1966 чылда-ла эгелей берген. Ынчан Монгуш Доржунун «Шолбан», Оолет Чинмиттин «Чүшкүрбейн баарын ол бе?» Куулар Сарыг-оолдун «Болчагда кыс» деп состеринге баштайгы ырларны үндүргүлээн. Ам-на бүдүн Тывада тараан аныяктарнын ынак ырызы «Чүшкүрбейн баарын ол бе?» деп ырнын тывылган тоогүзү-биле таныжа кааптаалынар.

Аныяк композитор Борис Салчакович Оолет Чинмиттин «Чүшкүрбейн баарын ол бе?» деп шүлүүн ыр кылдыр аялга чогаадыры-биле шилип алгаш, чоруп турган. Ол шүлүктү үргүлчү катап-катап номчуп, тааржыр аялгаларны дилеп турган. 1967 чылда Кызыл хоо-райнын Ленин кудумчузунда амгы ИХЯ-нын эмнелгезинин бажыны ынчан эмчи училищезинин ниити чуртталга бажыны турган. Суббота санында анаа танцы боор. Борис Салчакович ол танцыларны баян-биле үдеп бээр турган. Бир чай аразында ол арыг агаар тынып аар дээш даштыгаа үнүп келген. Херим артында бир-ле кижинин ыглаан, ишкиртинген үнү дынналы берген. Ынаар харай бээрге, ында дыка чараш, аныяк кыс ыглап турган. Топтап коорге, чинге-чинге салааларлыг холдары-биле хорээн туттунуп алган турган уругнун карактарындан чаштар саанайндыр токтүп турган. Аныяк композитор сактырга, чалыы назын боду ынакшылдын мунгаранчыг ырызын ырлап турган ышкаш болган. Кайгамчык аялга шак ынчаар торүттүнген. Ол аялга Оолет Чинмиттин «Чүшкүрбейн баарын ол бе?» деп шүлүүнге тааржы берген. Аныяк композиторга амыдырал ук шүлүктүн утказын херек кырында коргүзүп, чаа аялга чогаадырынга дузалаан.

Борис Салчакович ол уругну оон соонда кажан-даа корбээн. Бир эвес таваржып келген болза: «Сээн мунгаралын халас барбаан. Ыры кылдыр хуула берди, дунмам» — деп чугаалаар ийик.

Бо «Чүшкүрбейн баарын ол бе?» деп ыр ээзин, Б.С.Чамбытты, бир катап болук хулиганнардан камгалаан. Борис Салчакович улуг композитор Чүлдүм-Сүрүн Базыр-оол-биле бир катап кежээ орайтай бергенде хоорайда аалчылар бажынынче бар чорааннар. Хенертен оларнын оруун карангы черге 6-7 хире аныяк эзирик оолдар дуй турупкан. Үптээр, эттээр сорулга-биле оларны тудуп алгаш, карманнарын үжеп эгелээннер.

Борис Салчаковичинин карманындан Куулар Сарыг-оолдун «Болчагда кыс» деп созүнге бижээни ырны парлаан «Шын» солуннун үзүндүзү уштунуп келген:

ЫНАКШЫЛДЫН ЫРЫ

Автор: Менги Ооржак

10.01.2014 18:36 - Обновлено 10.01.2014 18:46

— Бо чүнүл? Ыры бижиир чүве сен бе? — деп, оолдарнын бирээзи хоректээн.

— Ийе, ырлар бижиир Борис Чамбыт деп акынар мен-дир мен.

— «Чүшкүрбейн баарын ол бе?» деп ырны силер бижээн силер але, акый? — деп, оолдарнын бирээзи дүвүрөп айтыра берген.

— Ийе. Мен бижээн мен, дунмаларым.

Кежээлеп турган оолдарнын аксы хак дээн.

— Сээн ырын эвес болза, ат-ла болур частывыс. Чүгле кижинин эки эжи, аъды, ыды ону камгалаар эвес, эки ыры база ээзин камгалаар деп чүвени бо хун кордүвүс деп, хоочун композитор Чүлдүм-Сүрүн Базыр-оол чугаалаан.

Композитор кижини аялганы канчап чогаадыптарыл? Чаа аялга кайыын чедип кээр чүвөл? Ук айтырыгга Борис Салчакович мынчаар харыылады: «Кижинин сеткили долгандыр бойдус-биле быжыг харылзаалыг. Композитор кижини чаа аялганы бойдустан, амыдыралдан «дыннап аар».

Борис Салчакович Чамбыт ам-даа аныяк. Оон чогаадыкчы оруу ам-даа узун. Ынчангаш анаа улуг-улуг чедишкуннерни күзөп каалынар.